

17. Lebedjev O. R. Stanovlennja i rozvytok konfidencijnogo spivrobotnytstva organiv derzhavnoi' bezpeky v Ukraїni (XX – pochatok XXI stolittja): monografija / O. R. Lebedjev. – K.: Nac. akad. SBU, 2014. – 244 s.

18. Vjedjenjejev D. V. Z istorii' dijtal'nosti zafrontovych opergrop organiv derzhavnoi' bezpeky pid chas vyzvolennja Ukraїny vid nacysts'kyh zagarbnykiv / D. V. Vjedjenjejev // Derzh. bezpeka Ukraїny. – 2005. – №1. – S.165–169.

19. Semystjaga V. Z istorii' shkoly osoblyvogo pryznachennja Ukraїns'kogo shtabu partyzans'kogo ruhu / V. Semystjaga // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 1997. – №1. – S.384–390.

20. Vrons'ka T. Systema pidgotovky kadriv organiv derzhavnoi' bezpeky u roky Velykoi' Vitchyznjanoi' vjny / T. Vrons'ka, S. Ljaskovs'ka // Krajeznavstvo. – №3. – 2013. – S.111–123.

21. Grynevych V. A. Suspil'no–politychni nastroi' naselennja Ukraїny v roky Drugoi' svitovoi' vjny (1939–1945 rr.) / V. A. Grynevych. – K.: In–t polit. i etnonac. doslidzhen' NAN Ukraїny, 2007. – 520 s.

22. Vjedjenjejev D. Protyborstvo radjans'kyh ta gitlerivs'kyh specluzhb u religijnomu seredovyshhi Ukraїny (1941–1945 rr.) / D. Vjedjenjejev // Visnyk SBU. – 2013. – №62–63. – S.143–164.

23. Lisov O. S. Novitnja vitchyznana istoriografija organiv derzhavnoi' bezpeky Radjans'koi' Ukraїny u 1918–1939 rr. / O. S. Lisov // Nauk. visnyk Nac. akad. SBU. – 2014. – №52. – S.252–261.

24. Lysenko O. Je. Cerkovne zhyttja v Ukraїni. 1943–1946 rr. / O. Je. Lysenko. – K., 1998. – 403 s.

25. Myhajluca M. I. Pravoslavna cerkva na Pivdni Ukraїny v roky Drugoi' svitovoi' vjny (1939–1945): monografija / M. I. Myhajluca. – O., 2008. – 392 s.

26. Pashhenko V. Pravoslav'ja v novitnij istorii' Ukraїny / V. Pashhenko. – Poltava, 1997. – Ch.1. – 354 s.

27. Adamovs'kyj V. I. Deportacii' naselennja Ukraїny v pershij polovyni XX stolittja: prychny, naslidky, shljahy povnennja na Bat'kivshhynu: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / V. I. Adamovs'kyj. – K., 2004. – 200 ark.

28. Ajsfel'd A. Fil'tracija i operativnyj uchjot jetnicheskikh nemcev Ukrainy organami NKVD–NKGB–MVD–KGB vo vremja Vtoroj mirovoj vjny i v poslevoennje gody / A. Ajsfel'd, V. Martynenko // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 2010. – №2. – S.79–164.

29. Vynnychenko I. I. Ukraїna na 1920–1980–h: Deportacii', zaslannja, vyslannja / I. I. Vynnychenko. – K.: Rada, 1994. – 126 s.

30. Nadol's'kyj J. E. Deportacijna polityka stalins'kogo totalitarnogo rezhymu v zahidnyh oblastjah Ukraїny (1939–1953 rr.): dys... kand. polit. nauk: 23.00.02 / J. E. Nadol's'kyj. – Luc'k, 2006. – 238 ark.

31. Syvryrn M. A. Deportacija ta peremishnennja naselennja zahidnyh zemel' Ukraїny 40–h – pochatku 50–h rr. XX st.: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01 / M. A. Syvryrn. – Ternopil', 2004. – 188 ark.

32. Havadzhy D. R. Polityko–pravove reguljuvannja nacional'noi' deportacii' z Kryms'koi' ARSR ta repatriacii' do avtonomnoi' respubliky Krym u skladi Ukraїny (1941–1996 rr.): istoryko–pravove doslidzhennja: avtoref. dys... kand. jur. nauk: 12.00.01 / D. R. Havadzhy. – Harkiv, 2005. – 22 s.

33. Lisov O. S. Suchasna vitchyznana istoriografija special'nyh pidrozdiliv ruhu ukrai'ns'kyh nacionalistiv ta ukrai'ns'koi' povstans'koi' armii' / O. S. Lisov // Zb. nauk. prac' Nac. akad. SBU. – 2013. – №45. – S.234–242.

34. Chysnikov V. Kerivnyky organiv derzhavnoi' bezpeky Radjans'koi' Ukraїny (1918–1953 rr.). Materialy do biografichnogo dovidnyka / V. Chysnikov // Z arhiviv VUChK–GPU–NKVD–KGB. – 2000. – №2. – S.362–373.

35. Shapoval Ju. ChK–DPU–NKVS na Harkivshhyni: ljudy ta doli (1919–1941) / Ju. Shapoval, V. Zolotar'ov. – Harkiv: Folio, 2003. – 477 s.

36. Bazhan O. Kerivnyj sklad ChK–GPU–NKVD Chernigivshhyny u 1918–1941 rokah / O. Bazhan, V. Zolotar'ov // Reabilitovani istorijeju: U dvadcaty semy tomah. Chernigivs'ka oblast'. – Kn.1. – Chernigiv: RVK «Desnjans'ka pravda», 2008. – S.722–731.

37. Zolotarev V. A. ChK–GPU–NKVD Zhytomyrshhyny u 1919–1941 rokah: struktura ta kerivnyj sklad / V. A. Zolotar'ov, O. G. Bazhan, Je. R. Timirjajev // Reabilitovani istorijeju. Knyga tretja. – Zhytomyr: Polissja, 2010. – S.9–23.

38. Zolotarev V. A. ChK–GPU–NKVD v Donbasse: ljudy i dokumenty. 1919–1941 / V. A. Zolotarev, V. P. Stepkin. – Doneck: Aleks, 2010. – 512 s.

Lisov O. S., senior research consultant of scientific–organizational center of National Academy of the Security Service of Ukraine (Ukraine, Kyiv), a.lisov@ukr.net

Soviet secret services activity in Ukraine in the period of the Second World War (1939–1945): contemporary national historiography

The article deals with the analysis of research efforts of Ukrainian scientists in history of functioning of the Soviet intelligence and counterintelligence structures in Ukrainian SSR during the first stage of the Second World War and during the German–Soviet War.

Keywords: intelligence, counterintelligence, state security structures, the Second World War, the German–Soviet War, repressions, historiography.

Лисов А. С., старший научный консультант научно–организационного центра, Национальная академия Службы безопасности Украины (Украина, Киев), a.lisov@ukr.net

Деятельность советских спецслужб в Украине в период Второй мировой войны (1939–1945 гг.): новейшая национальная историография

Анализируются научные работы украинских ученых по истории деятельности советских структур разведки и контрразведки в УССР на начальном этапе Второй мировой войны и во время германско–советской войны.

Ключевые слова: разведка, контрразведка, органы государственной безопасности, Вторая мировая война, германско–советская война, репрессии, историография.

* * *

УДК 94(477.8)«1941»

Николаєва Н. Б.,

кандидат історичних наук, науковий співробітник історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), nimrodel–n@yandex.ua

РЕПРЕСІЇ НКВД ПРОТИ ПІДОЗРИЛИХ РАДЯНСЬКІЙ ВЛАДІ КИЇВСЬКИХ ВИКЛАДАЧІВ І НАУКОВЦІВ ОДРАЗУ ПІСЛЯ ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО–РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 22 ЧЕРВНЯ 1941 Р.

Йдеться про репресії, які були проведені чекістами в м. Києві одразу після початку німецько–радянської війни 22 червня 1941 р. Проаналізовано архівні кримінальні справи на заарештованих викладачів і науковців Н. Калачевську, М. Марченка, виявлені в архівах НКВД–КГБ УРСР.

Завданням цієї статті є проаналізувати причини та обставини арештів київських викладачів, проведених одразу після початку німецько–радянської війни 22 червня 1941 р., прослідкувати долю заарештованих.

У НКВД УРСР, вочевидь, існували «обліки неблагонадійного елементу». Саме наявність компрометуючої інформації про громадян стала причиною їх арешту, навіть якщо інформація не була достатньо перевіреною. Саме тому одразу ж після початку німецько–радянської війни 22.06.1941 р. підозрілих людей, в тому числі науковців, було заарештовано чекістами. Проводячи такі арешти, співробітники НКВД намагалися посадити у в'язницю всіх, кого вважали «неблагонадійними» та «підозрілими».

Ключові слова: НКВД, Друга світова війна, німецько–радянська війна, арешти, репресії, чекісти, викладачі.

Особливе місце у історії політичних репресій проти викладачів Київського державного університету (КДУ) займають ті репресії, які були проведені чекістами після початку німецько–радянської війни 22 червня 1941 р.

Арешти викладачів були здійснені в перші ж дні після нападу німців. Це свідчить про наявність в системі НКВД–НКДБ УРСР таємних обліків (картотек) щодо «неблагонадійних» осіб. Очевидно, що радянська влада стежила за «неблагонадійними», намагалася забезпечити себе від своїх же громадян, яких підозрювала у симпатіях до німців. На жаль, поки що інформація про те, як проводилася робота зі створення таких обліків, а також дані про всіх заарештованих викладачів – уривчаста і неповна.

В архівах НКВД–КДБ на сьогодні вдалося виявити декілька характерних прикладів, які добре ілюструють арешти київських викладачів і науковців після початку німецько–радянської війни 22 червня 1941 р., і які варто розглянути детальніше.

Актуальність цієї теми полягає в тому, що вона досі була маловивченою і про неї все ще небагато інформації у наукових публікаціях.

Завданням цієї статті є проаналізувати причини та обставини арештів київських викладачів, проведених одразу після початку німецько–радянської війни 22 червня 1941 р., прослідкувати долю заарештованих.

Наукова новизна цього дослідження полягає в тому, що в ньому до наукового обігу вводяться раніше маловідомі документи спецслужб СРСР, в першу чергу – матеріали архівних кримінальних справ на репресованих київських викладачів.

Історіографія питання вкрай обмежена. На цю тему і досі вкрай мало публікацій. Саме тому вкрай важливо вивчати і вводити до наукового обігу раніше маловідомі джерела – архівні матеріали більшовицьких спецслужб.

Прикладом того, як радянська влада заарештовувала підозрілих їй київських викладачів після початку німецько–радянської війни 22 червня 1941 р., можуть бути долі Калачевської Наталії Володимирівни, Марченка Михайла Івановича, Кримського Агатангела Юхимовича.

Калачевська Наталія Володимирівна

Однією з заарештованих 22.06.1941 р. викладачів КДУ, запідозрених у «антирадянській агітації» та «антирадянських настроях», була Калачевська Наталія Володимирівна. Вона народилася у 1900 році в с. Гучин Чернігівської губернії (нині – Чернігівська область). У 1941 р. жила у м. Києві, на вул. Ворошилова (нині – Ярославів Вал), б. 14, кв. 42. За національністю – росіянка, громадянка СРСР. Була безпартійною. Мала вищу освіту. Її батько в царські часи був адвокатом, помер в 1921 р., мати – Калачевська Клавдія Степанівна, 1883 р.н., працювала в туберкульозному інституті завідувачем бібліотекою. Перший чоловік – Фойницький, з яким вона розлучилась ще в 1921 р. Другий чоловік – Шапоровський, помер в 1933 р. в Москві. Син – Шапоровський Володимир Георгійович народився в 1924 р., вчився у середній школі №98 в м. Києві. Був у неї також прийомний брат – Дудка Ісак Іванович, колишній льотчик і офіцер царської та врангелівської армій. В 1939 р. був заарештований НКВС УРСР за т.зв. «контрреволюційну діяльність» і висланий в область Комі на 6 років.

На момент початку радянсько–німецької війни у червня 1941 р. Н. Калачевська працювала старшим викладачем англійської мови на факультеті західних мов та літератури у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. Також була секретарем вченої ради факультету західних мов і літератури КДУ, а ще працювала в науково–дослідному інституті мовознавства при Академії наук УРСР над складанням англо–українського словника. На момент арешту вона мала практично готову наукову роботу – кандидатську дисертацію, яка була майже готова до публічного захисту. Ця біографічна інформація виявлена у офіційній анкеті заарештованої, складеній 26.06. 1941 р. слідчим НКВД Аносовим, а також з протоколу допиту заарештованої і її листів з проханням про реабілітацію [3, арк. 1–7, 20–27].

За що ж чекісти заарештували Н. Калачевську? Уявлення про це дають матеріали архівної кримінальної справи №37329–фп на викладачку, яка зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ).

22 червня 1941 р., тобто в день нападу Німеччини на СРСР, керівництвом НКДБ УРСР було підписано ордер

№41 на арешт Калачевської Н. В. [3, арк. 3]. Поза всяким сумнівом, той факт, що ордер був підписаний в перший же день війни свідчить про наявність в НКВС–НКДБ УРСР компрометуючих матеріалів на Н. Калачевську, а також на інших запідозрених у «антирадянських настроях». Це і не дивно: перед війною чекісти уважно відстежували настрої населення і відмічали для себе «неблагонадійних». Вельми активно діяла чекістська агентура, яка писала доноси. Скоріше за все, існували окремі списки на осіб, запідозрених у «антирадянській діяльності» або ввійманих на антирадянських висловах. З початком війни «неблагонадійні» люди одразу ж, з першого дня війни – заарештовувалися.

23 червня 1941 р. співробітник НКДБ УРСР Григорович на підставі ордеру №41 НКДБ УРСР від 22.06.1941 р. в присутності двірника Оленича Івана Мойсейовича та свідка Лихоцької Любові Андріївни провів обшук в квартирі Н. Калачевської [3, арк. 4].

28 червня 1941 р. старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов розглянув матеріали на Калачевську Н. В. Він встановив, що на початку 1920–х рр. Калачевська Н. В. працювала в АРА (американській організації допомоги), а ще вирішив, начебто вона надавала активну допомогу та підтримку «контрреволюційній організації» (т.зв. Центр дії, 1923 р.) шляхом видачі її членам посилок, отриманих від АРА. Крім того, чекістам було відомо, що перший чоловік Калачевської – Фойницький був офіцером білої армії, а в 1924–1925 рр. був заарештований за «контрреволюційну діяльність» та засуджений. Н. Калачевська також надавала допомогу та підтримувала письмовий зв'язок з засудженим за «контрреволюційну діяльність» Дудкою Ісаком Івановичем. На думку чекістів, Н. Калачевська була «противником існуючого ладу, проводила антирадянську агітацію та брехала про керівників комуністичної партії та радянського уряду».

Перший і єдиний допит Н. Калачевської датований 22 липня 1941 р. Його провів все той же старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов.

На розпитуваннях про зміст розмов з знайомими, можна сказати, слідство і закінчилось.

21 червня 1941 р. старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов (вже у Новосибірську) прийняв постанову про пред'явлення обвинувачення Н. Калачевській. У постанові знову зазначалися обвинувачення у зв'язках з АРА, «Центром дії», поширенні неправдивих свідчень про керівництво СРСР, занадто великий інтерес до політики Англії, намір зав'язатись з представниками англійського посольства для надання допомоги в боротьбі проти СРСР... Після пред'явлення обвинувачення слідчий ще раз допитував заарештовану, чи поширювала вона антирадянські чутки і брехню про керівників СРСР. Заарештована відповіла, що ні. У своє виправдання навіть сказала, що вона лише «захоплювалась мудрістю наших вождів». Що й казати, тюрма – не рідний дім, і щоб викрутитись годилися і такі зізнання [3, арк. 19].

Далі слідчий повідомив Н. Калачевській, що у слідства є інформація про бажання заарештованої зав'язатись з представниками англійського посольства і запропонувати надання потрібної допомоги в роботі проти СРСР, для чого планувалося використати відрядження у Москву. Н. Калачевська відповіла, що ніяких подібних намірів вона не мала і в Москву їхати не збиралась.

Тоді слідчий заявив, що антирадянські висловлювання Н. Калачевської начебто підтверджувались документальними даними в вимагав відповідати по суті питання. Але Калачевська відповіла, що ніяких антирадянських висловлювань вона не говорила, і їх не могло бути [3, арк. 19–20].

16 серпня 1941 р. начальник управління НКВС по Новосибірській області капітан держбезпеки Бекман затвердив обвинувальний висновок у справі №147620 на Н. Калачевську. Документ підготував старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов, з ним погодився начальник слідчої групи НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Лісний. На той час обвинувачувана Н. Калачевська утримувалася під вартою в тюрмі №1 м. Новосибірська. Речових доказів за справою, як і слід було очікувати – не було.

Н. Калачевську обвинувачували за ст. 58–10 ч.1 КК РРСФР (треба сказати, що чекістам не було принципово, за статтями КК УРСР чи РРСФР судити в'язнів). В документі зазначено, що «НКВС УРСР було отримано інформацію про злочинну діяльність Н. Калачевської», яка була заарештована 23.06.1941 р. і притягнута до відповідальності. Проведеним слідством (якщо це так можна назвати) було «встановлено», що Н. Калачевська «була антирадянськи налаштована і з січня 1941 р. за місцем проживання в Києві систематично проводила антирадянську агітацію, спрямовану проти керівників Комуністичної партії та радянського уряду». Про це, очевидно, були окремі свідчення когось з інформаторів НКВС, які зберігалися в справі в окремому пакеті, але до наших днів цей документ не зберігся, тому говорити про його зміст важко. Там же містилась інформація про намір Н. Калачевської зв'язуватись з працівниками англійського консульства для надання допомоги в роботі проти СРСР. Не забули і про роботу Н. Калачевської в АРА в 1922–23 рр., приписавши їй зв'язки з антирадянським людьми, членами контрреволюційної організації (центр дій), які отримували матеріальну допомогу з–за кордону у посылках. Тим не менше, обвинувачувана не визнала себе винною в цих злочинах. Врахувавши усе викладене (тобто власну брехню), автори обвинувального висновку запропонували слідчу справу №147620 на Н. Калачевську передати Прокурору Новосибірської області для подальшого направлення на розгляд Особливої наради НКВС СРСР [3, арк. 22–23].

У витязі з протоколу №74 від 12 жовтня 1941 р. Особливої наради при Народному комісарі внутрішніх справ СРСР зазначено, що вислухавши матеріали справи №147620 на Н. Калачевську члени наради постановили запроторити її у виправно–трудоий табір строком на 3 роки, рахуючи строк з 23 червня 1941 р. [3, арк. 26].

Інформації про те, як склалася доля Н. Калачевської після звільнення, у справі, на жаль, немає.

Відновлення історичної справедливості щодо Н. Калачевської сталося лише в відновленій Українській державі. 4 січня 2000 р. Н. Калачевська була реабілітована прокуратурою Київської області. У висновку, підписаному в.о. прокурора Київської області державним радником юстиції 2 класу Г. П. Середою зазначалося, що Н. Калачевська була засуджена лише за агентурними наклепами, які нічим не були підтвержені. Крім того, вона була репресована позасудовим органом без будь-яких

підстав, тому підлягала реабілітації [3, арк. 27]. Висновок уклад начальник відділу старший радник юстиції О. М. Ольховець. Таким чином, викладачці хоч і з запізненням, але все ж було повернуто добре ім'я.

Марченко Михайло Іванович

Наскільки недовірливо ставилась радянська влада до українських радянських істориків після нападу Німеччини на СРСР 22.06.1941 р. свідчить доля вченого Михайла Марченка.

Марченко Михайло Іванович народився 19.09.1902 в с. Гатне Києво–Святошинського району Київської області. Його батьки були селянами, мати – Марченко Феодора Антонівна померла в 1911 р., батько – Марченко Іван Кирилович помер в 1933 р. Був одружений, дружина – Марченко Ксенія Іларіонівна, 1906 р.н., діти – Лариса 1924 р.н., Ніна 1929 р.н. та Анна 1929 р.н. Мав братів Василя 1905 р.н., Степана 1907 р.н. та Івана 1910 р.н. [2; 7].

М. Марченко закінчив у 1922 р. Боярський сільськогосподарський технікум, потім – інститут Червоної професури в м. Харкові, а у 1937 р. – його аспірантуру. У 1937–39 рр. був старшим науковим співробітником, зав. відділом історії феодално–кріпосницької епохи інституту історії АН УРСР. Одночасно читав лекції в Київському державному університеті [2; 7].

У жовтні 1939 р., після подій т.зв. «золотого вересня» (приєднання Західноукраїнських земель до УРСР) М. Марченко був призначений керівництвом УРСР на посаду ректора Львівського університету, яким залишався до серпня 1940 р., а за сумісництвом був професором кафедри історії СРСР Київського університету, старшим науковим співробітником і завідувачем сектором епохи феодалізму Інституту історії України АН УРСР (1941 р.). Висока посада у Львові дала можливість вченому ознайомитись з багатьма новими та цікавими документами з історії середньовічної України у львівських бібліотеках і архівах, та використати їх для написання своїх наукових праць. Зокрема, у 1940 р. М. Марченко захистив кандидатську дисертацію. Крім того, М. Марченко був наближеним до львівської влади, добре знав всіх радянських керівників міста і області, тому мав певний вплив на ситуацію у Львові. Тим не менше, у радянських партійних чиновників за 1939–1940 р. до нього набралось чимало претензій: то звинувачували, що він вивисив на університеті назву «Львівський український державний університет», то він без попередження проводив в університеті серйозні зміни, про що постфактум дізнавалися у обкомі КП(б)У і злилися за «відсутність субординації». Ректором Львівського університету М. Марченко пробув до кінця серпня 1940 р., коли керівництвом УРСР було прийнято рішення про його заміну на іншу людину [2; 4; 7].

В день початку радянсько–німецької війни 22 червня 1941 р. наркомом державної безпеки УРСР старшим майором держбезпеки П. Мешиком було затверджено постанову про арешт М. Марченка. Постанову підготували старший оперуповноважений 3 відділу НКДБ УРСР сержант держбезпеки Пастухов, заступник начальника 3 відділу НКДБ УРСР лейтенант держбезпеки Шаров та начальник 3 управління НКДБ УРСР капітан держбезпеки Дроздецький. Вченому інкримінували «висловлення націоналістичних антирадянських поглядів» та «проявлення тенденцій до організованої контрреволюційної роботи проти радянської влади». Також звинувачували в тому, що під час ректорства в

Львівському державному університеті М. Марченко «грубо перекручував національну політику Комуністичної партії», «замість очистки університету від реакційних фашистських елементів фактично брав їх під свій захист і покривав їх ворожу діяльність». А ще чекісти у постанові на арешт написали, буцімто вчений «був тісно зав'язаний з націоналістичними елементами з числа студентів і професури, у своїх виступах і доповідях протаскував націоналістичні ідеї, вихваляв терористичні та еміграційні настрої, проходив за свідченнями заарештованих членів ОУН» [4, арк. 3–5]. Крім того, у чекістів були підозри, що вчений намагався уникнути від явки у військкомат. Що й казати, на видумування подібних фантастичних звинувачень слідчі НКВС були великі майстри, і давно набили на цьому руку.

Якби М. Марченку подібні звинувачення були пред'явлені в 1937 р., то він, скоріше за все, на волю б не вийшов. Але у 1944 р. ситуація була іншою: війська Червоної армії просувались на Захід, тому у радянської влади вистачало інших турбот, окрім розправи з політ'язнями. На користь вченого свідчила також його репутація, радянська освіта, робота в державних інституціях, відсутність стягнень. В результаті 8 лютого 1944 р. начальник управління НКДБ по Новосибірській області комісар держбезпеки Калінін затвердив постанову про припинення справи на М. Марченка у зв'язку з недоведеністю обвинувачень проти нього і недовідності подальшого утримання під вартою [4, арк. 150–151]. 12 лютого 1944 р. М. Марченко був звільнений з Новосибірської тюрми [4, арк. 152].

У подальшому вчений працював доцентом кафедри історії СРСР Новосибірського педагогічного інституту (1944 р.), доцентом кафедри історії СРСР Київського педагогічного інституту (1945–53 рр.). У КДУ обіймав посаду доцента (1953 р.), професора (1962 р.) кафедри історії СРСР історико-філософського факультету. У 1960 р. захистив докторську дисертацію на тему «Украинская историография (с древних времен до середины XIX в.)», був автором близько 80 праць з історіографії та історії України і СРСР. М. Марченко написав чимало праць, серед яких головними були: *Борьба России и Польши за Украину в drugiej половине XVII ст. (1654–1664)*. – К., 1941; *Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX ст.)*. – К., 1959; *Історія української культури (з найдавніших часів до середини XVII ст.)*. – К., 1961. Помер М. Марченко 22.01.1983 р. в м. Києві [2; 5; 7; 8].

В кінці дослідження слід зробити певні висновки.

Як видно з наведених матеріалів, у НКВД УРСР, вочевидь, існували «обліки неблагонадійного елемента». Саме наявність компрометуючої інформації про громадян ставала причиною їх арешту, навіть якщо інформація не була достатньо перевіреною. Саме тому одразу ж після початку німецько-радянської війни 22.06.1941 р. підозрілих людей, в т.ч. науковців, було заарештовано чекістами. Проводячи такі арешти співробітники НКВД намагалися запроторити у в'язницю всіх, кого вважали «неблагонадійними» та «підозрілими».

Треба сказати, що на сьогодні все ще мало інформації про те, скільки ж людей тоді потрапили під арешт та що з ними відбулося далі. У цій статті наведено лише найбільш показові випадки. Також все ще мало інформації про чекістів – виконавців арештів, та їх керівництво. Механізм репресій літа 1941 р. відомий у загальних рисах, але питання потребує подальшого наукового опрацювання.

Сподіваємося, ці питання зацікавлять інших науковців, будуть вивчатися в подальшому і на них згодом будуть надані вичерпні відповіді.

Список використаних джерел

1. Агатангел Кримський – учений, письменник, українець. Збірник наукових праць. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 116 с.
2. Архів Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 1974. – Стр.52–півс на Марченка М. І.
3. Галузевий державний архів СБУ. – Ф.6. – Спр.37329–фп.
4. Там само. – Стр.31982–фп.
5. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні / під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. – К., 2004.
6. Кримський Агатангел Юхимович // Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75. 1930–2005: Матеріали до історії / В. Г. Скляренко (відп. ред.). – К.: Довіра, 2005. – С.375–376.
7. Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика. Михайло Марченко // УІЖ. – 1996. – №1.
8. Учені вузів української РСР. – К., 1968.

References

1. Agatangel Kryms'kyj – uchenyj, pys'mennyk, ukrai'neč'. Zbirnyk naukovykh prac'. – Luc'k: Volyn's'ka knyga, 2007. – 116 s.
2. Arhiv Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu im. T. Shevchenka. – 1974. – Spr.52–pivs na Marchenka M. I.
3. Galuzevyj derzhavnyj arhiv SBU. – F.6. – Spr.37329–fp.
4. Tam samo. – Spr.31982–fp.
5. Istorychnyj fakul'tet Kyi'vs'kogo nacional'nogo universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule j s'ogodennja / pid red. prof. G. D. Kaz'myrchuka. – K., 2004.
6. Kryms'kyj Agatangel Juhymovyč // Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni NAN Ukraïny – 75. 1930–2005: Materialy do istorii' / V. G. Skljarenko (vidp. red.). – K.: Dovira, 2005. – S.375–376.
7. Rubl'ov O. S. Malovidomi storinky biografiï ukrai'ns'kogo istoryka. Myhajlo Marchenko // UIZh. – 1996. – №1.
8. Ucheni vuziv ukrai'ns'koi' RSR. – K., 1968.

Nikolaeva N. B., Ph.D. in Historical Sciences, Research Officer at the Faculty of History of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), nimrodel-n@yandex.ua

Repressions against suspicious for the NKVD and Soviet power Kiev teachers and researchers after the beginning of the German–Soviet war on June 22, 1941

Political repressions in Kyiv after the beginning of German–Soviet war in June 1941 are analyzed in this article. Author analyzed archival criminal cases of lecturers and research officers N. Kalachevska, M. Marchenko from the KGB archives.

The objective of this article is to analyze the causes and circumstances of the arrests of Kiev teachers conducted immediately after the start of the German–Soviet war June 22, 1941, and also to follow the fate of arrested ones.

In the NKVD of the USSR, obviously, there were «unreliable element counts». The presence of compromising information about citizens became the reason for their arrest, even if the information had not been sufficiently proven. That is why immediately after the start of the German–Soviet war on June 22, 1941 suspicious people, including academics, were arrested by the KGB. Conducting these arrests, the NKVD officers tried to imprison all the people whom officers considered as «unreliable» and «suspicious» ones.

Keywords: NKVD, Second World War, German–Soviet war, arrests, repressions, teachers.

Николаева Н. Б., кандидат исторических наук, научный сотрудник исторического факультета, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Украина, Киев), nimrodel-n@yandex.ua

Репрессии НКВД против подозрительных для советской власти киевских преподавателей и ученых сразу после начала немецко-советской войны 22 июня 1941 г.

Речь идет о репрессиях, которые были проведены чекистами в г. Киеве сразу после начала Великой Отечественной войны 22 июня 1941 г. Проанализированы архивные уголовные дела на арестованных преподавателей и ученых Н. Калачевскую, М. Марченко, обнаруженные в архивах НКВД–КГБ УССР.

Задачей этой статьи является проанализировать причины и обстоятельства арестов киевских преподавателей, проведенные сразу после начала Великой Отечественной войны 22 июня 1941 г., проследить судьбу арестованных.

В НКВД УССР, очевидно, существовали «учеты неблагонадежного элемента». Именно наличие компрометирующей информации о гражданах становилось причиной их ареста, даже если информация не была достаточно

проверенной. Именно поэтому сразу же после начала Великой Отечественной войны 22.06.1941 г. подозрительные лица, в том числе ученые, был арестованы чекистами. Проводя такие аресты, сотрудники НКВД пытались посадить в тюрьму всех, кого считали «неблагонадежными» и «подозрительными».

Ключевые слова: НКВД, Вторая мировая война, немецко-советская война, аресты, репрессии, чекисты, преподаватели.

* * *

УДК 323.2«1950/1980»

Ярошинський О. Б.,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу
історичних студій, Науково-дослідний інститут
українознавства (Україна, Київ),
ist.studii@ukr.net

СТРАТЕГІЯ ВИЗВОЛЕННЯ РІДНОГО НАРОДУ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ В ТЕОРІЇ ЛІДЕРІВ ОУН(Б): КІНЕЦЬ 1950–Х – 1980–ТІ РР.

Робляться спроби відтворити практичні кроки Організації Українських Націоналістів (бандерівців) із визволення рідного народу з-під колоніального становища в СРСР та відновлення державної незалежності України в кінці 1950-х – 1980-х рр. на основі програмових засад і публічних заяв цієї політичної організації в українській діаспорі.

Стверджується, що стратегія відновлення державної незалежності України ОУН(б) ґрунтувалася на тезах, сформульованих свого часу С. Бандерою. Ключовою частиною визвольної концепції цієї організації була ідея про усунення радянської системи влади в Україні збройним шляхом та встановлення уряду, що мав би репрезентувати погляди революційних націоналістів (послідовників С. Бандери) щодо майбутнього устрою Української держави.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів (ОУН(б)), націоналізм, революційно-визвольна боротьба, С. Бандера, С. Ленкавський, Я. Стецько.

Здобуття Україною незалежності в 1991 році стало наслідком самовідданої боротьби багатьох поколінь українського народу за волю свого краю. Для українців, які опинилися поза межами Батьківщини, відновлення державної самостійності України було найбільшою мрією, «провідною зорею» й найвищим прагненням [24, с. 5]. Задля досягнення державної незалежності України зарубіжні українці доклали неймовірних зусиль. Організацією постійних акцій протесту, інформаційних кампаній в мас-медіа проти поневолення України українська діаспора привернула увагу органів влади, політичних сил та громадськості різних країн до української проблеми. Багато уваги було приділено налагодженню співпраці українських емігрантських об'єднань з європейськими та американськими організаціями і політичними партіями, органами влади США, Канади, Австралії, країн Західної Європи з метою інформування їх про визвольні змагання українського народу, а також здобуття підтримки в боротьбі за державну незалежність України. Науковці діаспори підготували та видали іноземними мовами значну кількість дослідницьких праць, в яких висвітлювали історію України, пригноблене становище УРСР у складі СРСР, переслідування і злочини з боку Комуністичної партії Радянського Союзу та державних органів влади СРСР щодо українців, нехтування їхніми правами, обґрунтовуючи тим самим потребу державної незалежності України задля ліквідації пригноблення та забезпечення вільного і демократичного розвитку українського народу. Завдяки наполегливим зусиллям української громади країн Заходу було створено

дієву систему національної освіти та виховання, що забезпечувала підготовку національно-свідомого молодого покоління зарубіжних українців, здатного заповнити кадрові прогалини внаслідок відходу від активної громадсько-політичної діяльності старшого покоління еміграції та продовжити справу боротьби за українську державність. Фінансова, організаційна та ідеологічно-інформаційна підтримка закордонними українцями зумовила швидку розбудову та активну діяльність національно-демократичних сил в Україні.

На жаль, не так багато наукових праць присвячено різним аспектам боротьби української діаспори за державну незалежність України. Комплексне історичне дослідження згаданої проблеми провів Ю. Недужко в дисертаційному дослідженні «Діяльність української діаспори щодо відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття)» [8; 9]. До питань, що залишилися поза увагою цього та інших дослідників, належить питання про шляхи реалізації декларованих українськими політичними організаціями діаспори завдань з відновлення державної незалежності України після поразки національно-визвольних змагань.

Метою цієї праці є простежити теоретичні засади й практичні кроки Організації Українських Націоналістів (бандерівців) із визволення рідного народу з-під колоніального становища в СРСР та відновлення державної незалежності України в кінці 1950-х – 1980-х рр.

Насамперед варто згадати про те, що в липні 1991 р. під час VIII-го Великого (Надзвичайного) Збору ОУН(б) було заявлено, що Організація у своїй діяльності ніколи не відступала від засад, викладених у «Концепції визвольної боротьби» С. Бандери [13, с. 140]. Вочевидь йшлося передусім про підготовлену в 1958 р. С. Бандерою для «внутрішнього організаційного користування» програмову працю «Перспективи української національно-визвольної революції» [11]. У ній «Бийлихо» (псевдонім С. Бандери) досить чітко подав своє розуміння суті визвольної революції в Україні та варіантів здобуття влади революційною ОУН під час «вищої стадії» цієї боротьби – «революційно-визвольного зриву». Так, С. Бандера зазначав, що антибільшовицька революція мала пройти у дві фази. Під час першої фази члени ОУН мали вести пропагандивну й організаційну роботу з метою досягнення відповідного рівня «революційної готовності цілого народу». Тоді ж «свідомі й організовані революціонери» мали проникнути в ряди радянської армії, й не привертаючи до себе зайвої уваги «приготовлятися до майбутніх завдань». А в другій, вирішальній, фазі визвольної боротьби мав би відбутися «всенародній збройний зрив» – повстання. З початком повстанських дій, на думку С. Бандери, варто було у першу чергу звільнити з неволі всіх ув'язнених з політичних мотивів. Після встановлення контролю над «поважною територією», повстанці мали проголосити державність і створення уряду, адже це мало «важливе значення в сенсі міжнародного права». Врешті, після визволення України українці разом з іншими національними силами мали знищити СРСР й більшовицьку політичну систему. Крім того, С. Бандера наголошував на тому, що справжньою революцією не може вважатися зміна керівних сил «нормальним порядком, напр., через зміну уряду, вибори, плебісцит і т.п.», навіть якщо у перспективі це буде відповідати «змістові революції» [2].